

*протоієрей Андрій Шиманович,
кандидат філософських наук (PhD),
для сайту БФ «Академічна ініціатива»
www.academic-initiative.org.ua*

Християнізація варварства чи варваризація християнства? Про Західну цивілізацію в очах православного антивестернізму

В наших попередніх оглядах наукових статей ми декілька разів торкалися теми антизахідної цивілізаційної критики з боку православних мислителів ХХ століття, зокрема Христоса Яннараса (1935–2024), котрий є найрепрезентативнішою постаттю в мережі грецьких науковців з відповідними світоглядними установками. Спроби відрефлексувати аргументаційний арсенал Яннараса, загальну систему його поглядів або окремі її аспекти розпочалися ще за життя нещодавно спочилого філософа. В цьому огляді ми ще раз віддамо шану сміливому й непересічному мислителю, а також доповнимо й завершимо цю тематичну лінію, розпочату в наших попередніх рецензіях.

Цього разу йтиметься про академічний аналіз Яннарасового антизахідництва, який був запропонований 11 років тому Василіосом Макрідісом¹. Ми не погіршимо проти істини, якщо зазначимо, що ця стаття є якщо не найвдалішою критикою Яннарасового філософського проєкту, то точно однією з таких. Стаття Василіоса Макрідіса «“Варварський Захід”: форма православної християнської антизахідної критики»² була опублікована в книзі «Східно-православні зустрічі між ідентичністю та інакшістю: цінності, саморефлексія, діалог». Упорядниками цієї колективної монографії стали Андрій Кравчук та Томас Бремер.

Після стислого панорамного огляду генеалогії антивестернізму в православній традиції В. Макрідіс зазначає, що в сучасній своїй ітерації антизахідницьке

¹ Д-р Василіос Макрідіс (1961 р. н.) вивчав теологію в Афіньському університеті (1979–1983) та релігієзнавство, історію релігій і соціологію релігії в Гарвардському університеті (1984–1986), а також у Тюбінгенському університеті (1986–1991), де отримав докторський ступінь (Dr. Phil.). Викладав в Університеті Фессалії у м. Волос, Греція (1995–1998). З 1999 року є професором релігієзнавства (спеціалізується на православному християнстві) на філософському факультеті Ерфуртського університету (Німеччина). Серед його наукових інтересів: компаративна історія релігії та культури, соціологія православного християнства; релігійні та культурні зв'язки Східної та Західної Європи; православне християнство, сучасність і наука; грецькі православні громади в діаспорі. У 2019–2023 роках Макрідіс брав участь у проєкті «Православ'я і права людини» Центру православних християнських досліджень Фордемського університету.

² Vasilios N. Makrides, ““The Barbarian West”: A Form of Orthodox Christian Anti-Western Critique,” in *Eastern Orthodox Encounters of Identity and Otherness: Values, Self-Reflection, Dialogue* (New York: Palgrave Macmillan, 2014), 141–158.

світосприйняття «збагатилося» новими конфронтаційними контурами – антиамериканізмом та антиглобалізмом. В цьому аспекті сучасний православний антивестернізм ідейно перегукується з критикою західної культури, що лунає з інших країн та континентів – т. зв. Глобального Півдня – із опертям на постколоніальну ідеологічну рамку.

Аналізуючи погляди Х. Яннараса як парадигмальний приклад непримиренної неприязні до Заходу, Макрідіс узагальнено викладає погляди грецького філософа в такій схематичній характеристиці: «Західний латинський світ відхилився від православного Сходу з ряду причин і пішов іншим шляхом... На жаль для Яннараса, вплив Заходу ставав дедалі сильнішим і відчувався на Сході з пізньовізантійського періоду. Як наслідок, Схід поступово вестернізувався, і цей процес триває до сьогодні. З огляду на ці передумови, Яннарас стверджує, що сучасний православний світ глибоко відчужений від своїх автентичних коренів, які були жорстоко спотворені під впливом формуючих західних впливів. Тому православні повинні віднайти своє втрачене минуле та усвідомити свою надзвичайно багату, дозахідну спадщину, яка суттєво відрізняється від західної»³. Важливо, що під час здійснення своїх античних студій Яннарас навіть дійшов висновку, що західна інтелектуальна матриця взагалі не має підстав вважатися вкоріненою в давньогрецькій філософській культурі.

Макрідіс звертає увагу й на доволі показові спроби Яннараса в англійських перекладах своїх праць дещо пом'якшити ригористичну позицію, наявну в грецьких оригіналах. Тобто, звертаючись до своїх західних читачів через англійські переклади і намагаючись роз'яснити їм свою позицію, Яннарас згладжує гострі кути, прибираючи або інакше формулюючи свої найрізкіші судження. Також важливо, що філософ чітко акцентує свою вестернізованість, себто набуту й свідомо виплекану приналежність до Західного світу. Він визнає хиби Заходу як проблемну частину *власної* сукупності культурних кодів та силиться деконструювати їх не як щось «зовнішнє» для своєї системи ідей та цінностей, а як невід'ємну складову своєї ж ідентичності.

Автор розвідки звертає увагу на те, що Яннарас проводить чітку лінію демаркації між «Римським Заходом» (до V століття) та «варварським Заходом» (після V століття). Безперечно, головним чинником змін стало Велике переселення народів, розпочате в

³ Makrides, “The Barbarian West”, 142–143.

останній чверті IV століття і зумовлене ослабленим станом Римської імперії. До VI століття Західна Римська імперія була заселена кочовими ордами готів, гунів, франків, вандалів, бургундів, лангобардів, англів, саксів, норманів та інших племен. Цей епохальний демографічний зсув мав своїм результатом не лише істотне етнічне заміщення, а й культурне напередвизначення – первинне окреслення всього подальшого вектору розвитку майбутньої європейської цивілізації, яку Яннарас таврував як прагматичну, утилітарну, зациклену на доцільності й нечутливу до параметрів апофатизму, общинності та сакраментальності.

Разом із вже суттєво збільшуваним на той момент розривом між грецьким і латинським богослов'ям (Августином) ці соціоетнічні трансформації спричинилися до поступового оформлення християнства Заходу, доглибно відмінного від християнізованої античності Сходу. Наприклад, Яннарас нарікає на вихолощену, інструменталізовану та індивідуалізовану інтерпретацію на Заході Аристотелевої логіки та епістемології, а також на невиправдану фіксацію західного мислення на емпіричній корисності. Таке трактування не враховувало головне – необхідність *колективної* верифікації істини та будь-яких застосовуваних мислительних категорій як *спільного* досягнення. Проте саме в такому усіченому індивідуалізованому розумінні спадщина Стагірита надалі була міцно вмонтована в західну інтелектуальну традицію. Християнське ж богослов'я на ранньосередньовічному Заході було засвоєне в не менш примітивізованій формі – зі спотвореною тріадологією та довільними догматичними й віросповідними нововведеннями (*Filioque*). Головна причина цього, за Яннарасом, – культурна недорозвиненість та інтелектуальна недолугість примітивних варварських орд.

Процес подальшого внутрішнього розгортання кожного з цивілізаційних напрямів призвів до формування двох не просто ціннісно відмінних або ментально неподібних цивілізацій, а двох *антагоністичних світів*, наявність будь-яких точок перетину між якими є вкрай сумнівною. Водночас Макрідіс наголошує на важливій деталі: згідно з твердженнями самого Яннараса, «некоректно говорити про “вищі” та “нижчі” або “кращі” та “гірші” цивілізації. Але можна виявити кардинальні відмінності між ними»⁴. Тому Яннарас начебто намагається не виносити остаточні оціночні судження щодо

⁴ Makrides, “The Barbarian West,” 147.

кожної з двох цивілізацій, позаяк критерії, зазвичай застосовувані для їх оцінювання, надто відмінні.

Щоправда, В. Макрідіс вважає такі збалансовані твердження філософа невдалою спробою завуалювати свою істинну позицію щодо Заходу, яка була набагато більш зверхньою та ворожою. В якості аргументу автор статті цитує книгу Яннараса 2011 року «Шість філософських замальовок» і наводить такі фрагменти, які дійсно вкладаються в категорію доволі різких оціночних суджень:

1. «За грецькими та варварськими (цивілізаційними) продуктами стоять дві абсолютно різні ієрархізації людських потреб та відмінні оцінки людських пріоритетів»⁵.
2. «Поняття кафоличності мало зовсім інші конотації та прагматичні наслідки в еллінізованому римському Сході та на варварському Заході»⁶.

Ці Яннарасові формулювання Макрідіс оцінює так: «Він має повне право висловлювати свою критику на адресу Заходу і пояснювати, що, на його думку, пішло не так. Але стверджувати, що при цьому він дотримується неупередженої позиції, є вкрай сумнівним і абсолютно непереконливим»⁷. З одного боку, з цим важко не погодитися. З іншого боку, тут у нас має виникнути питання й до самого Макрідіса, котрий у своєму розтинанні Яннарасових світоглядних хиб насправду послуговується обоюдогострим мечем. Чи не вдається автор статті до оперування тими самими оціночними маркерами, але з протилежним значенням, коли він пише про «*давні стереотипи*»⁸ про варварські орди, які вторглися в Західну Римську імперію»⁹? Видається очевидним: те, що для Макрідіса є лише «давніми стереотипами», у більш ціннісно нейтральній формі цілком може бути назване усталеним, перевіченим часом науковим консенсусом.

Більш вагомим видається огляд смислового наповнення понять «варвар» і «варварський», які, за Макрідісом, зазнали істотних змін між V і VII століттями. Первинне радикальне розмежування, яке мало місце між новоприбулими на frontiри

⁵ Χρήστος Γιανναράς, *Εξί φιλοσοφικές ζωγραφίες* (Αθήνα: Ίκαρος, 2011), 237.

⁶ Ibid., 251.

⁷ Makrides, “‘The Barbarian West’,” 149.

⁸ Виділення курсивом належить автору цього огляду.

⁹ Makrides, “‘The Barbarian West’,” 149.

імперії кочовими племенами та високою римською цивілізацією на кінець IV століття, поступово стиралося через їхнє зближення, взаємодію, асиміляцію та, головню, християнізацію диких язичницьких полчищ. Подеколи доходило навіть до того, що в пізніший період вже західні християни в полемічному запалі називали візантійців «варварами». Відповідно, досліджуване Макрідісом поняття, що його подеколи застосовував Яннарас, із плином часу неминуче зазнавало трансформацій та набувало додаткових конотацій (з іншого боку, а з яким поняттям цього *не* відбувалося?). Тому в наш час, як зауважує автор статі, «дуже ризиковано намагатися оцінювати цілі культурні комплекси, як-от західний, шляхом нормативного посилення на таку відносну характеристику, як це робить Яннарас»¹⁰.

Далі Макрідіс привертає увагу читача до внутрішньої самокритики, до якої вдаються сучасні мислителі Західного світу, особливо на тлі постмодерністських та постколоніальних критеріїв оцінювання минулого. В цьому контексті надзвичайно важливо, що коли Яннарас у своїх розвідках посилається на цю критику від західних дослідників певних недоліків своєї ж культури, він забуває роз'яснити, що ця внутрішня антизахідна критика не має на меті повністю заперечити й скасувати всю свою інтелектуальну традицію від Августина до Ніцше, як це робить Яннарас за допомогою відповідних посилань. Макрідіс пише, що «коли такі науковці, як, наприклад, Юрген Габермас або Корнеліус Касторіадіс, критикують певні тенденції Просвітництва та західного модерну, вони все ж таки позиціонують себе в рамках загального західного проекту, не відкидаючи його і не піддаючи сумніву. Вони просто хочуть виправити певні речі, які, на їхню думку, виявилися хибними, і пропонують різні альтернативні рішення»¹¹. Певна річ, ще більшою фантастикою було би припустити, що ця внутрішньозахідна самокритика сучасних філософів має на меті рельєфно відтінити здобутки та переваги унікальної православної цивілізації Сходу.

У своїх підсумкових тезах автор рецензованої статті навіть використовує словосполучення «антизахідна одержимість»¹² по відношенню до Яннарасової інтерпретації витоків та наявного стану Західної цивілізації. На думку Макрідіса, не витримують жодної наукової критики твердження Яннараса про те, що його академічна

¹⁰ Makrides, “The Barbarian West,” 150.

¹¹ Ibid., 150–151.

¹² Ibid., 153.

робота нібито пролягала в надетнічній та неаксіологічній площині, де немає місця націоналізму, шовінізму, етнокультурному тріумфалізму та ціннісному ранжуванню цивілізацій. За Макрідісом, наявність усіх перелічених ознак неважко виявити в кількісно вражаючому творчому доробку Яннараса. А така перспектива, як зазначає Ерфуртський науковець, «не вписується в плюралістичну, релятивістську і мультикультурну орієнтацію нашого часу»¹³. На останній сторінці Макрідіс повторно акцентує цю тезу про те, що «такі твердження про абсолютну впевненість і перевагу критично сприймаються в сучасному толерантному, плюралістичному та релятивістському соціальному контексті й не мають реальних шансів бути сприйнятими серйозно»¹⁴. Але, зауважмо, думку справжнього вільного мислителя не повинна лякати й сковувати потенційна загроза того, що його інтелектуальна програма не буде «сприйнята серйозно» зараз, з огляду на актуальну кон'юнктуру та популярні нині критерії. Відторгнення тих чи інших ідей в сучасному західному академічному дискурсі ніяк не корелює з питанням про їхню онтологічну істинність або помилковість. Зрештою, хто сказав, що сучасна ситуація мультикультуралізму та ціннісного релятивізму є універсальним критерієм нормативності та наукової валідності? Якщо спуститися від умоглядної теорії до практичного життя, то чи не є ми вже зараз свідками згубних наслідків радикальної мультикультурної толерантності та нічим не обмеженої інклюзивності, суїцидальної по відношенню до Європи як колиски християнської цивілізації? Утім, останнє питання – це предмет для тематично ширших міждисциплінарних розвідок на помежів'ї соціальної теорії, політології, культурології, етнографії та антропології.

В іншому місці В. Макрідіс ще раз наполягає, що сучасний Західний світ «розглядає минуле з історичної, а не нормативної точки зору»¹⁵. Приймемо цю тезу. Але завдяки їй Макрідіс стає на тонкий лід і потрапляє в свою ж теоретичну пастку. Розглядаючи *минуле* не з перспективи його нормативності, а лише в контексті ціннісно нейтральної лінійної історії, чому це раптом ми повинні розглядати *сучасність* з усіма її постмодерністськими екстравагантностями саме з перспективи її нормативності, а не лише історичності (а тому тимчасовості й швидкоплинності)?

¹³ Makrides, “The Barbarian West,” 153.

¹⁴ Ibid., 154.

¹⁵ Ibid.

В цілому, стаття В. Макрідіса справляє позитивне враження і може по праву вважатися однією з блискучих спроб підважити соціокультурну критику Західної цивілізації Христоса Яннараса. Немає підстав говорити про надуживання Яннарасом зневажливих і безапеляційних аксіологічних суджень стосовно Заходу, але подеколи вони дійсно трапляються, що було вдало підмічено й продемонстровано автором статті. Справа в тому, що думка Яннараса уґрунтована на звабливому ностальгічному міфі про назавжди втрачене – або безнадійно спотворене – «золоте минуле» взірцевої цивілізації християнського Сходу, котра вирізнялася неперевершуваними духовними, інтелектуальними та культурними здобутками. Тому певна ригористична емоційність, що епізодично зустрічається в працях грецького філософа, може бути пояснена як несвідомий і загалом нешкідливий побічний наслідок оборонного способу мислення, ментальністю інтелектуальної жертви, тобто представника того цивілізаційного проєкту, який зазнав історичного фіаско у зіставленні з тріумфалізмом та універсальною привабливістю Західної цивілізації. Утім, як ми побачили, методологія В. Макрідіса та деякі способи обґрунтування ним своїх теорій теж викликають певні питання. Наприклад, ціннісна релятивізація Макрідісом минулого та історичних оцінок на тлі ледь не абсолютизації сучасних підходів як буцімто універсальних і нормотворчих – це доволі крихкий та небездоганий аргументаційний крок.